

Strukturalista és strukturális nyelvleírás

1. Kutatási irányzatok. Kiefer Ferenc (1999: 13–37) a jelentés leírásának formális, strukturális, kognitív és pragmatikai módjait, illetve irányzatait jellemzi. A strukturális szemantika ismertetése során kijelenti, hogy „a strukturális szemantika empirikus tudomány, mint ahogy a nyelvtudomány egésze az. A formális szemantika, mint ahogy ezt Richard Montague, a legnagyobb hatású formális szemantikai irányzat megalapítója többször is hangsúlyozza, a matematika egyik ága, a matematika viszont, mint tudjuk, nem empirikus tudomány. A strukturális szemantika nem azonos a strukturalista szemantikával, utóbbi a strukturalizmus (elsősorban Ferdinand de Saussure) elveinek alkalmazását jelenti a szójelentés kutatásában. Az előbbit az angolszász irodalomban gyakran nyelvészeti szemantikának (linguistic semantics) is nevezik, hogy ezzel is hangsúlyozzák a szemantika nyelvészeti jellegét” (34). Könyve legelején „a jelentés fogalma” kapcsán a szerző hangsúlyozza, hogy „a nyelvtudomány korábbi korszakaiban több Gomboczéhoz hasonló meghatározással találkozhatunk. Az ilyen meghatározásokban azonban annyi a bizonytalan értelmű elem, hogy még hozzávetőlegesen sem tekinthetők megfelelőeknek. A mai jelentéstan nem határozza meg közvetlenül a jelentést, abból indul ki, hogy a jelentés viszonyfogalom, és ebben osztozik Gombocz és

többi kortársának a véleményében, de ezt a viszonyfogalmat a logika és a kognitív pszichológia legújabb eredményeivel összhangban kívánja közelebbről meghatározni” (13). Kiefer Ferencnek itt idézett – általam igen jelentősnek vélt – megállapításai nagyban növelték eddigi tudásomban a „bizonytalan elemek” számát, egyes „sejtéseim” viszont beigazolódtak. Váratlanul ért például a strukturalista és strukturális nyelvészet megkülönböztetése. Ha a formális szemantika a matematika egyik ága, akkor várható-e például egy olyan kijelentés is, hogy a Frege-féle matematikai logikán alapuló $p = xPyz$ formális mondatelemzés pedig a matematika másik ága? Ha már van *linguistic semantics*, akkor miért nincsenek ebben a szemantikában *linguistic criteria* ’nyelvészeti kritériumok’ és *linguistic means* ’nyelvi eszközök’, amelyekkel a Gomboczénál is bizonytalanabb „viszonyfogalom” helyett (a nyelvészetben a fonémáktól kezdve a mondatrészekig sok minden viszonyfogalom) legalább „hozzávetőlegesen” nyelvészetileg próbálnánk meghatározni a jelentést. Ha a mai jelentéstannak (az az érzésem, hogy ez még nem „strukturális jelentéstan”, mivel annak nyelvészeti kritériumok alapján nyelvi eszközökkel kellene jellemeznie és elhatárolni a jelentéstípusokat és az egyes jelentéseket) „a logika és a kognitív pszichológia legújabb eredményeivel összhangban” sikerül majd „közelebbről” meghatározni a nyelvi jelentést, nem fenyeget-e bennünket az a jövőbeli értékelés, hogy ez nem nyelvészet, hanem logika és kognitív pszichológia? A pszichológiának igen helyesen csak egyik ága van megnevezve, a logikának a terjedelme viszont nincs leszűkítve. Az A. N. Baranov és D. O. Dobrovolskij szerkesztette szótár (1996) például a logika **nyelvészettel** kapcsolatos ágának a következő 20 szűkítési lehetőségét sorolja fel ábécérendben: *autoepistemic logic, binary logic, classical logic, epistemic logic, formal logic, many-valued logic, mathematical logic, modal logic, narrative logic, natural language logic, natural logic, non-classical logic, non-monotonic logic, precedent logic, predicate logic, propositional logic, question-answering logic, spatial logic, temporal logic, two-value logic*. Nekem úgy tűnik, hogy ezen logikáknak szinte mindegyike – de talán leginkább a **természetes nyelvi logika** – **segíthetik** a nyelvészetet, ha nem törekszünk a logika és a nyelvészet „összhangba hozására”. (Cobbler, stick to your last!)

2. A strukturalista, strukturális, „strukturálisztikus” jelzők szinonimák. O. Sz. Ahmanova nyelvészeti terminológiai szótárában (1966) a *структурный, структуральный, структуралистический* melléknévek jelentése hasonló is lehet. Egyformán mondhatjuk például *структуралистический (структурный, структуральный) синтаксис*. A V. N. Jarceva szerkesztette nyelvészeti enciklopédiai szótárban (1990) viszont csak a *структурная лингвистика* címszót találjuk. Az angol terminológiai szótárakban többnyire csak a *structural description, structural linguistics, structural semantics* címszavak fordulnak elő. A Richards–Platt–Weber szótárban (1985) a *structural(ist) linguistics* műszó olvasható. (A *structuralistic* változattal nem találkoztam, de nem zárható ki, hogy a jövőben ne bukkanjon fel valamilyen differenciált jelentésben.) Bußmann nyelvtudományi lexikonában (1990) a *strukturelle (strukturelle, strukturalistische) Sprachwissenschaft* – másként **Strukturalismus**. Vagyis mind a három melléknév alapszava ugyanaz a szógyökér.

3. A strukturalizmus saussure-i, bloomfieldi és egyéb irányzatai. A *strukturalizmus* műszó a XX. század különböző szempontokat előtérbe helyező irányzatainak az összefoglaló neve. A saussure-i strukturalizmus fő elvei: 1. a nyelvi jelek nem atomisztikus, hanem összefüggő rendszere, 2. a beszélt nyelv elsőbbsége az írottal szemben, 3. a *langue*, a *parole* és a *language* „nyelvtanulási és nyelvhasználati képesség, Sprachfähigkeit, языковая деятельность, the method of human communication, consisting of words, either spoken or written” megkülönböztetése, 4. a deskriptív, és nem preskriptív „leíró és nem előíró, nyelvműveléstől mentes, nem normatív” leírásmód, 5. a diakrón és szinkrón nyelvelírás elkülönítése, s ezen belül a szinkrón leírás elsőbbsége. Főbb irányzatainak képviselői a **genfi** (1926–1960: Ch. Bally, S. Karcevskij) és a **prágai** (1926–1956: V. Mathesius, B. Trnka, J. Vachek, R. Jakobson, N. Trubetzkoy, A. Martinet) iskola, a **koppenhágai** glosszematika (1935–1965: B. Russel, R. Carnap, Louis Hjelmslev, V. Brøndal), a bloomfieldi, pontosabban az **amerikai strukturalizmus** (1926–1960: E. Sapir, L. Bloomfield, Ch. C. Fries, Z. S. Harris, F. Boas, N. A. Gleason, c. F. Hockett), a londoni **kontextualizmus** (1935–1960: B. Malinowski, J. R. Firth,

M. A. K. Halliday), a **függőségi nyelvtan** (Dependenzgrammatik, 1959–1980: L. Tesnière, J. J. Robinson, H. J. Heringer, R. Hudson). A **generatív transzformációs nyelvtan** (1957–1990: N. Chomsky, G. Gazdare) egyrészt az amerikai strukturalizmus továbbfejlesztéseként, másrészt a strukturalizmustól történő elfordulásként is értelmezhetjük. A strukturalizmus Európában a saussure-i elvek alapján fejlődött tovább, Amerikában L. Bloomfield és tanítványai hatására.

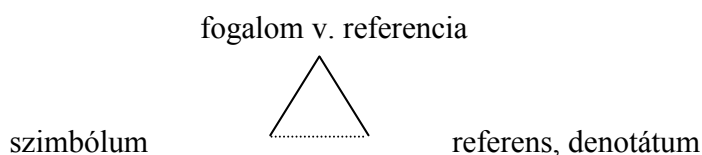
4. A nyelvi jelek bilaterális, unilaterális, trilaterális, tetralaterális, pentalaterális felfogása.

A saussure-i meghatározás nyomán a nyelvi jelek „összefüggő rendszere” került a kutatás központjába. Attól függően, hogy ennek a rendszernek egy-, kettő-, három-, négy- vagy ötoldalú összefüggését tartjuk fontosnak, beszélhetünk az előbb megnevezett irányzatokról.

4.1. Bilaterális felfogás. A strukturalizmus saussure-i, általunk strukturálisnak tekintett elve a középkori skolasztika *aliquid stat pro aliquo* ’vmi rámutat vmi másra, vmi másért jótáll’ felfogásához hasonlóan kétoldalú: a jelölő (hangalak) és a jelölt (fogalom) kapcsolata.

4.2. A nyelvi jel unilaterális (strukturalista) felfogása a saussure-i „a nyelv a nyelvi jelek összefüggő rendszere” definíciónak a **formai** részét szélsőségesen túlhangsúlyozó bloomfieldi, harrisi „meaning-Feindlichkeit”-os amerikai strukturalizmusban és a hjelmslevi glosszematikában jött létre. A „strukturalista” jelző először a Leonard Bloomfield (1935), Z. S. Harris (1951, 1966) és Ch. S. Fries (1957) hatására kialakult doktrinér és dogmatikus jellegű extrém formalista strukturalizmus jelzője volt. Gúnynévként használták a korai generatív nyelvészet hívei. (Vö.: R. L. Trask [1993: 263]: „In rejecting most of these doctrines, the early generative linguists came to use ‘structuralist’ as a term of abuse; they rejected the structuralist programme *en bloc* as a merely ‘taxonomic’ one, that is, as one concerned only with labelling and classification, and not with explanation”.) Ezt a „meaning-Feindlichkeit”-os felfogást a prágai iskolához tartozó Roman Jakobson a *Linguistics without meaning is meaningless* ’a jelentés nélküli nyelvészet jelentéktelen’ aforizmával utasította el.

4.3. A nyelvi jelek trilaterális felfogása. (E felfogás többféle változatának az ismertetése nem feladata e cikknek.) Napjainkban ez az irányzat elsősorban C. K. Ogden és I. A. Richards (1923) szemantikai vagy szemiotikai háromszögéhez (ném. *semantisches / semiotisches, triadisches / Dreieck*, ang. *semantic / semiotic triangle*, or. *семантический треугольник*) kötődik, amely geometriai háromszög segítségével szemlélteti, hogy a szimbólumnak nevezett nyelvi jelek és a referensnek nevezett valóság jelenségei között nincs közvetlen kapcsolat, hanem az a referenciának nevezett fogalom segítségével valósul meg. Vö.:

Ch. W. Morris (1938) szintaktika → szemantika → pragmatika szemiotikai triádját is a nyelvi jelek trilaterális felfogásához sorolhatjuk.

4.4. A nyelvi jelek tetralaterális felfogása jellemzi K. Bühler (1934) Platon *organon* ’eszköz’ metaforájára támaszkodó *Organonmodell*nek nevezett kommunikációs modelljét, amely a **nyelvi jel – beszélő – valóság – címzett** oppozícióra épül.

Tetralaterálisnak tekinthetjük J. R. Searl (1969) és mások beszédaktus elméletének **lokúciós** (hangalak) → **propozíciós** (kijelentés) → **illokúciós** (megnyilatkozás) és **perlokúciós** (ráhatás) aktusait is.

4.5. A nyelvi jelek pentalaterális felfogása a **nyelvi jel – beszélő – valóság – címzett – interperszonális** (szituációs) oppozícióra támaszkodik.

A „strukturális” és „strukturalista” nyelvészet megkülönböztetését jelentősnek tartom, ha a *strukturális* jelzőt tudatosan a saussure-i bilaterális, valamint az azt továbbfejlesztő trilaterális,

tetralaterális és pentalaterális felfogás jellemzésére használjuk, a *strukturalista* jelzővel pedig a bloomfieldi és hjelmslevi és más (pl. kontextualizmus) extrém unilaterális irányzat képviselőit jellemezzük. Ez teljes mértékben egybeesik Kiefer Ferenc pár évvel ezelőtt megfogalmazott álláspontjával, aki szerint „egy nyelvi kifejezés jelentése mindazoknak a nyelven belüli viszonyoknak az összessége, amelyekben ez a nyelvi kifejezés részt vesz” (25). „A strukturális szemantika a nyelvi jelentés egészét vizsgálja, függetlenül attól, hogy a jelentés formalizálható-e, vagy kapcsolatba hozható-e a megismeréssel..., elsősorban a nyelvi jelentések közötti összefüggéseket kutatja” (34).

5. Strukturalista irányzat a Strukturális magyar nyelvtanban. Világosan kell látnunk, hogy Kenesei Istvánnak a Kiefer Ferenc szerkesztette Strukturális magyar nyelvtan 3. kötetében (Morfológia 2000: 76–7) található azon megállapítása, amely szerint „a modern nyelvtudomány lényegében azon a saussure-i elven nyugszik, amely szerint a nyelv forma, nem pedig szubsztancia”, nem saussure-i, hanem bloomfieldi, harrisi, pontosabban R. Carnap filozófiai és logikai nézetein, valamint glosszematikai elveken nyugszik, nem strukturális, hanem strukturalista nézetet képvisel. L. Hjelmslev választotta szét a formát és a szubsztanciát, s különítette el a formák és a tartalom kutatását. Formán ő a nyelvi jelek tiszta relációját értette, szubsztancián pedig magukat a nyelvi jeleket és az általuk kifejezett tartalmi jelentéseket. (Vö.: R. Conrad [1985: 237]: „Die Unterscheidung zwischen Substanz und Form gilt sowohl für die Ausdrucks- als auch für die Inhaltsebene”). A glosszematika a nyelv algebrája. A formát a konkrét formáktól és jelentésektől függetlenül vizsgálja. Vagyis ez a nem empirikus matematikai elemzési módszer eljelentéktelenítheti az empirikus nyelvtudományt. Kiefer Ferenc különböző értelmezései alapján igen nehéz megállapítani, hogy mi is a különbség a strukturális és strukturalista nyelvelírás között, hiszen „a strukturalista szemantika számos »felfedezése« (a jelentésnek jelentésrelációk segítségével történő definiálása, a komponenses elemzés, a jelentésmezők vizsgálatának kitüntetett szerepe a jelentésleírásban) a strukturális szemantikában – ha megváltozott formában is – de tovább él” (34). A komponenses elemzés megjelenése egyébként a prágai iskolához kapcsolható, a *szubsztancia* szót a strukturalista Hjelmslev is a tiszta formától elkülönített tartalmi és materiális formai szubsztancia elemzésekor használta. Manfred Bierwisch 1969-ben megjelent munkájának a címe Strukturelle Semantik. A jelentésmezők vizsgálata pedig J. Trier (1931) Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes. I. Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts. Heidelberg munkájával kezdődik.

6. Strukturalista és strukturális morfémaelemzés. Kenesei István a Szavak, szófajok, toldalékok című fejezetben (2000: 73–136), amelyben „a toldalékok és a toldalékolás, vagyis az alaktan elméleti alapvetésének problémáival foglalkozik”, többek között megállapítja, hogy a szóalakok vagy más néven morfémaláncok „a hagyományos terminológiában szavakra és toldalékokra válnak széjjel... Ahhoz..., hogy meghatározhassuk, mi számít toldaléknak, tudnunk kell, melyek azok... a szóosztályok, más néven szófajok..., amelyekhez a toldalékokat hozzátehetjük” (75). Ha az empirikus nyelvtudomány igazolná ezeket az állításokat, akkor eddigi alapvető ismereteink jelentős részét át kellene programoznunk. Először, a „hagyományos terminológiában”, más néven a klasszikus nyelvtudományban, de a strukturálisban is, a szóalakok ugyanis nem szavakra és toldalékokra (a szavaknak vannak szóalakjaik), hanem **gyökérmorfémákra** (vö.: angol *root*, német *Wurzel*, orosz *корень*, fr. *racine*) és **toldalékokra** bonthatók: *isz-ik*, *i-hat-nék* (hol itt a szó?), *asztal-os* (itt pedig a szóval egybeeső szóalak válik széjjel **szótőre** [ang. *stem*, ném. *Stamm*, fr. *thème*, orosz *основа*]) – a morfémaelemzés szempontjából mellékesen a szótó itt egyben önálló szót alkot – és **toldaléokra**. Másodszor, a szófajok és szóosztályok használatát célszerűbb elkülönítenünk. A szófajok jelölik a szavakon belüli legfelső kategóriába történő csoportosítást egy olyan **fő ismérv** alapján, amely az adott szófaj minden tagjában jelen van, a szóosztályok pedig egy szófajon belüli szemantikai vagy alaktani szócsoportokat (pl. személyt, élőlényt jelölő főnevek, ices igék). Harmadszor, a **gyökérmorfémák + toldalékok** elkülönítéséhez a szófajok ismerete alig szükséges, sőt még zavaró tényező is lehet. Itt elsősorban azt kell tudnunk, hogy a felbon-

tásra váró szó melyik **szócsaládba** (angol *family of words*, német *Wortfamilie*, fr. *famille de mots*, orosz *глаголослов*) tartozik, vagyis, hogy egy szónak melyek a rokonszavai. **A szógyökér a rokonszók közös formai és szemantikai szöveleme: *isz-ik, isz-ák-os, isz-ós, bor-isz-ák, i-nni-való***. Ne gyedszer, a szófajok ismeretére a morfémaelemzés során elsősorban akkor van szükségünk, ha a **szótövet** és a **grammatikai jelentésű toldalékokat** (ragokat és jeleket) kívánjuk elkülöníteni. A **szótő** (a magyar nyelvészetben ezt eddig *relatív szótőnek* nevezték) egy szó szerkezetének grammatikai morféma (ragok és jelek) nélküli része, amely az adott szó lexikai jelentését hordozza. Vö.: *barát-ok-at, barátság-ról, barátságos-abb, barátkoz-ik, baráttalan*. **A szótő egy szónak vagy szóalaknak ragozás vagy fokozás folyamán morfémaállományát nem változtató része**. Morfonemikus és nem morfonemikus **hangzováltozások** a formaképzés (névszóragozás, igeragozás, fokozás) során azonban lehetségesek: *isz-ik – i-hat, iv-ó; jó – jobb, víz – víz-et*. A szótő állhat csak gyökérmorfémából (*asztal-ok*), gyökérmorfémából + szóképző funkciójú toldalék(ok)ból (*asztal-os-ok-a-t, el-ember-telen-ed-és-ről*), az összetett szavakban pedig két vagy több gyökérmorfémából (*gőz-mozdony-on, gyümölcs-konzerv-gyár-ban*), két vagy több szógyökből + szóképző morfémaiból (*gőz-mozdony-gyár-t-ás-ról, iskola-bútor-gyár-os-sal*). A **rag** vagy **jel** pedig egy szónak vagy szóalaknak a ragozás és fokozás során változó része. A képző, rag és a jel között az a különbség, hogy a képző a szótőhöz tartozik, és egy szó valamennyi alakjában megőrződik, míg a ragok legalább minimum két tagból álló paradigmatisor tagjai. A jelet pedig más nyelvekben formaképzőnek nevezik, és egy grammatikai kategória valamennyi paradigmatisor alakjában megmarad. Vö.: a többes szám jele végig megmarad a ragozás során. Csak eset- és személyragjaink vannak. A strukturális elemzési módszer nem igazolja a magyar nyelvtanoknak azt a felfogását, amely szerint a *lassú, angol* stb. melléknevekből képzett *lassan, angolul* típusú alakokat melléknévnek és nem határozószónak tekintik, annak ellenére, hogy kategoriális jelentésük nem melléknévi és nem is egy paradigmasor tagjai. Az *ingyen* viszont már határozószó. Vö.: *ingyen/lassan dolgozik*. (Az angolban a *slow* melléknevet is határozószónak tekintik, ha a *slowly* határozószó jelentésében használják.) Kenesei István (1998: 71) értékelése szerint a *nagybani* melléknévben a *-ban* szóalakzáró rag van, amelyet más toldalék nem követhetne, no de azért mégis van *nagybani*. Szerinte a szóalakzáró *-ban* ragot úgy lehetne „eltüntetni”, ha felvennénk egy egyetlen tagolatlan képzőként működő *-bani* elemet. Ezt a megoldási módot azonban ellenzi az *-i* melléknévképzőnek a *-ban* elemtől való független működése, továbbá az, hogy ez a képző igazi ragokhoz nem járul. Vö.: **debrecenbeni – debreceni*. A *jóban, rosszban* pedig a *-ban* elem önállóságát bizonyítja. Az ÚMNY. (197) szerint ezek a határozói ragok „egyértelműen” képzők, de mivel szóalakzáróak, kénytelenek vagyunk ragoknak tekinteni őket. Az ÚMNY. (223) „Ha a szófajváltásnál toldalékolás lép fel, mindig szóképzéssel van dolgunk” kitételéből következik, hogy a szófajváltás **szóalakönállósodásnak** (ang. *hypostasis*) nevezett típusa esetén (vö.: német *abends*, orosz *вечером*) bizonyos főnevek egyes esetei határozószókká válnak. Ilyen esetekben a „toldalékolás” úgy történik, hogy a szavak szófaji kategoriális jelentésének az átminősülése során a rag is átminősül képzővé. A magyarban talán kissé más a helyzet, mivel itt (az angolhoz hasonlóan) inkább melléknevekből történő határozószók képzésével van dolgunk. Az ilyen képzők egy része homonim a főnevek ragjaival. Vö.: *szépen beszél németül, kicsiben* (kártyázunk), *nagyban* (elősegít vmit), *nagyban* (folyik a vita). Az önálló határozószói képzést erősíti az a tény is, hogy a főnevek *-n, -en, -on, -ön* ragjának nincs *-an* variánsa, míg a homonim határozószói képzők közül az *-ön, -on* variáns **hiányzik**, de van csak a határozószók képzésére szolgáló *-an* képző, amely a határozószói képzés önálló voltát bizonyítja a **mai** magyarban: *Szárazon és vízen; szárazan értünk haza*. Vö.: főnevek: *erdő-n, vödr-ön, mütyür-ön, sás-on, lant-on, bokr-on, part-on* – határozószók: *gyors-an, hamis-an, sápadt-an, bátr-an, lass-an, lompos-an, mocskos-an hideg-en, meleg-en, derűs-en, enyhé-n*. A magyarban a mellékneveknek esetragjai csak hátravetett jelzői használatban vannak, amelynek a használata nem olyan mérvű, hogy az ilyen szóalakok önállósodhattak volna. Némely határozószóból *-i* képzővel mellékneveket képezhetünk. Vö.: *Javában/nagyban áll a vásár. Nagyban történő eladás – nagybani*

kereskedelem, ár, eladás – itteni, ottani, tegnapi, holnapi, előbbi, utóbbi, délutáni, hajdani, egykori, eddigi, jelenlegi.

7. Strukturalista és strukturális derivációs elemzés. Kenesei István (2000: 94) szerint „a villámlás szó tövében álló ige... nem azért ige, mert személyhez és időhöz kötve fejez ki vmit..., a személy és idő kifejezésére való utalás csupán lehetőség, nem pedig egyértelmű kritérium” (94). Ez a kitétel, valamint a villámlás szó felbontása azt bizonyítja, hogy a szerző nem különíti el a morfémaelemzést a derivációs elemzéstől, a szóképzést a formaképzéstől. E szó morfémaelemzése a következő: *villám-lás* = szógyökér – igeképző – főnévképző, a szótő (ezelőtt „relatív szótő”) pedig *villámlás-kor*. A derivációs elemzés szerint azonban a villámlás szót a villámlik ige *villáml*-tövéből (nem gyökeréből) képezzük az *-ás* képzői formáns (járulék) segítségével (vö.: Pete 1997/a; 1999). A villámlás szó tövében tehát nincs ige, s ezért a személy és idő kifejezésére semmiféle lehetőség sincs. A magyarban összetett szavak képzésénél előfordul, hogy az első szótő valamilyen ragos alakban lesz az összetétel komponense (*partra-szállás*). Az igéknél csak a felszólító mód alakjának a szófaji önállósodásáról tudok. (Vö.: *Ne felejs!* → *nefelejcs.*) A villámlás szó igazi fogalmi gyökere főnév. A főnevek, ha nem megszólításra használjuk őket, impliciten 3-ik személyűek (megszólításkor 2. személybeni funkciót kapnak, s ezért használhatjuk őket a 2. személyű felszólítói igealakokkal: *Évi, te segíts most nekem!*). Többek között ezért használjuk a villám főnévből az *-l* igeképzővel (vö.: *csillám* → *csillám-l-ik*) képzett *villám-l-ik* igét csak egyes szám 3-ik személyben, s ezért felesleges a villám szó külön alanyi funkcióban történő szerepeltetése. De: *Csillámlik a..., villámlik a Fényes acél patkó* (Arany). Az ilyen igéket személyteleneknek szokás nevezni, valójában azonban nem személytelenek (vö. Pete 1997b).

8. Strukturalista és strukturális szófaji meghatározás. Kenesei István (2000: 94) unilaterális felfogásából következik, hogy „követve a saussure-i tanítást – a szófajok meghatározásában a jelentésbeli vonatkozásokat feleslegesnek tartja”. (Vö.: „Egyértelmű, hogy az alaktani viselkedés és a mondatbeli szerep a formális tulajdonságok közé tartozik, míg a jelentés nem.”) Szerinte ugyanis „a jelentés alapján nem lehet elkülöníteni az igéket sem a melléknévektől (pl. *haragszik* – *haragos*), sem a főnevektől (*A királyt kivégezték* – *a király kivégzése*). „A szavak közötti »viszony« az alapvető feltétele annak, hogy szófajukat megállapíthassuk” (94). „Mi az, hogy »szófaj«...? Vegyük észre, hogy az a válasz, hogy »A szófaj nem más, mint szavak osztálya« körbenforgó, ugyanis csak egy másik fogalmat rendel a megmagyarázandó terminushoz” (95). Ezzel kapcsolatos megjegyzéseim a következők. Először, bosszantóan sajnálatosnak tartom, hogy Kenesei egyoldalú unilaterális, „meaning-Feindlichkeit”-os felfogását ismételt Saussure tanítása követőjeként interpretálja, anélkül, hogy értelmezné Saussure *concept* ↔ *image acoustique*, *signifié* ↔ *signifiant* műszavainak a jelentését, egymáshoz való viszonyukat. Mi történik, ha a jelentést is sikerül majd formalizálni? A szófajok meghatározásánál formalizált jelentésektől is eltekint-e majd a strukturalista nyelvtudomány? Másodszor, a nyelvekben számos olyan **főnév – ige – melléknév – határozószó** van, amelyek egy szócsaládba tartozó, nem rokon értelmű rokon-szavak, és amelyeket a valóság egy denotátumának négyféle, háromféle vagy kétféle fogalmi (konceptuális) kategóriában történő megjelenítéseként értékelhetünk. Vö.: *harag* – *haragszik* – *haragos* – *haragosan*, *fehér* – *fehérség* – *fehérlík* – *fehéren*, *fut* – *futás* – *futó* – *futólag*, *kivégez* – *kivégzés* – *kivégzett*. Keneseinek talán igaza lenne, ha a nyelvtudomány megmaradt volna a forma ↔ jelentés **bilaterális** felfogásánál. A forma ↔ fogalmi jelentés ↔ denotátum trilaterális felfogás azonban lehetővé teszi, hogy az azonos denotátumú külső valóságot különböző nyelvekben, de ugyanabban a nyelvben is eltérő fogalmi realizálódásokban és relációkban fejezzünk ki. Vö. például: *Harag* tüzelt a szemében, amikor velem beszélt ↔ *Haragos* volt a tekintete, amikor velem beszélt ↔ *Haragosan* nézett rám, amikor velem beszélt ↔ Nagyon *haragudott*, amikor velem beszélt. Ezeknek a mondatoknak a denotatív szituációja azonos, a konceptuális jelentése szinonim, de nem azonos. A nem azonos jelentés elsősorban a szavak eltérő szófaji kategoriális jelentéséből és az egyes szófajok aktív, passzív és implicit valenciaértékéből adódik. (Nemigen akadna nyelvész,

aki az azonos szófajhoz tartozó *harag, düh, dühöngés, ingerültség; haragosan, dühösen, mérgesen, indulatosan* stb. szinonim szavak jelentését azonosnak értékelné.) Harmadszor, Keneseinek tökéletesen igaza van, amikor „a szófaj nem más, mint szavak osztálya” circulus vitiosus bírálja. Ez csak valamilyen strukturalista felfogású munkában fordulhatott elő, mert ez az irányzat cserélte fel a szófaj elnevezést a *szavak osztálya* kifejezéssel. Kis-Erős Ferenc 1915-ben például ezt írta: „A szófajok – a szavaknak jelentésük szerinti megoszlása” (219). Tompa József (1948: 77): „A szavakat jelentésük szerint csoportosítjuk. Az így keletkezett csoportokat szófajoknak nevezzük”. Ez a megállapítás most is helytálló egy nem nagyon tűnő, de igen jelentős kiegészítéssel: a szófajok a szavaknak **szófaji kategoriális jelentésük** szerinti megoszlása. (vö.: Pete 2000: 257–72). Negyedszer, teljesen új, pontosabban pszicholingvisztikai megközelítésként értékelem a nyelvtudományban Keneseinek azt az ötletét, amely szerint „a nyelv leírása azt a célt szolgálja, hogy a beszélő nyelvtudását ábrázoljuk”, a szófajt pedig nem tudja másnak tekinteni, mint „listázható és listázandó nyelvi elemekhez rendelt tulajdonságnak. Minden lexémát és más listázott elemet (toldalékot stb.) tulajdonságok egy-egy rendezett sorával jellemzünk, és ezek között találjuk a szófaji besorolást. A szófaji megjelölés pedig... nem más, mint instrukciók, utasítások sora arra, hogy az adott lexikális elem milyen végződéseket vegyen vagy vehet fel, illetve milyen szintaktikai pozíciókat foglalhat el” (95). Ez a szótárírásban, a nyelvjáráskutatásban vagy egy teljesen ismeretlen indián, eszkimó stb. nyelv leírásában, a gépi fordításban bizonyára az egyedüli járható út (melléleg néhány nyelvész kivételével egyetlen olyan anyanyelvi (!) „beszélőt” sem találunk határainkon innen és túl, aki a főnevek listázott esetei szerint el tudna ragozni egy magyar főnevet). A „listázásos leíró módszerről” Ja. G. Tesztelec (2001: 491) megállapítja, hogy a nyelvészetben „a listázási elméletet” sohasem vették komolyan, az ókortól kezdve a nyelvtanokat és a szótárakat különböző módon szerkesztették. (Vö.: „В лингвистике 'теория списка' никогда не рассматривалась всерьёз: с древнейших времён грамматика и словарь описываются разными способами”). A szófajok felének „az alaktani viselkedése” zéró, semmiféle végződést nem vehetnek fel. Különböző szófajokhoz tartozó lexikális elemeknek hasonló lehet a végződése: *esz-e-m, könyv-e-m, előtt-e-m – Vettem nekik ruhá-t, hárm-a-t, divatos-a-t, jól állóak-a-t*. Ugyanazon szófajhoz tartozó lexikális elemeknek a ragozási típustól függően különböző végzések lehetnek: *átugor engem – átugr-ik mindenkit – átugor-ja az árkot*. A szavak szófaji meghatározásában nagyobb segítséget nyújthatna azok belső morfémaszerkezete, különös tekintettel a szózáró képzőkre és szóalakok végződéseire. Vö.: *A silyfős tenér serésen megnogta a tibát, és földködi a tibukát*. Ebben a „magyar” mondatban az igazi magyar formaképzők és derivációs képzők alapján egyértelműen, bármiféle lista ismerete nélkül meg tudjuk állapítani a szavak szófaját és mondatrészi szerepét, de még az egyes szavak kategoriális szemantikai jelentését is. Ugyanez vonatkozik a *harag – haragos – haragosan – haragszik* szavak eltérő fogalmi jelentésének a meghatározására is. A toldalékoknak és a szuperfixnek nagy szerepük van a szavak fogalmi és szófaji jelentésének a meghatározásában: *ballépés – balra lép, félrelép – fél lépés*. A problémát csak az jelenti, hogy minden szófajban a szavak jelentős száma toldalék nélküli gyökérszó, s ezért a toldalékok alapján nem lehet meghatároznunk a szófajokat. A képzők szerepét sem úgy képzeljük el, mint Kenesei. Ő a *-ság* képzőt például a főnevek és melléknevek közös képzőjeként értékeli: *tanár-ság – okos-ság* (99). A főneveknek és a mellékneveknek a magyarban a ragjaik közősek vagy azonosak. Olyan képző, amely főneveket és mellékneveket is képezhet, nemigen van a magyarban. A *-ság/-ség* képzővel csak főneveket képezhetünk. Az a szó, amely morfémaszerkezetében a *-ság/-ség* szózáró, kivétel nélkül főnév.

9. A szintaktikai pozíció, a teljes felsorolásra támaszkodó definíció, a mondatbeli szerep, valamint az osztenzív definíció és a szófajok meghatározása.

9.1. A szintaktikai pozíción Kenesei (95) szórendi környezetcsoportot ért, amelyben az egyik osztály elemei nem jelenhetnek meg abban a szintaktikai pozícióban, amelyet a másik osztály tagjai betölthetnek és viszont. Az *ivott – korsóból* szavak között például szerinte csak névelő jelenhet meg: *ivott a korsóból/ ivott egy korsóból*. E módszer megbízhatóságát nem erősíti meg a

következő lehetőségek: *'ivott már korsóból, 'ivott két korsóból, 'ivott ott korsóból. A borsót – répát vásárolt közé csak kötőszót tehetünk, ennek ellenére mondhatjuk borsót, zabot, répát vásárolt – borsót, sok sárgarépat vásárolt. Ez a szórendi pozíciós elmélet a kötöttebb szórendű angol nyelvben talán megbízhatóbban működhet.*

9.2. A teljes felsoroláson alapuló definíció (96) csak akkor egyértelmű, ha nincsenek homonimák: $a/az \leftrightarrow egy \leftrightarrow 0$. Definíció nélkül nem mindig világos, hogy az *az* például mikor névmás, mikor névelő, az *egy* névelő pedig mikor nem számnév. Továbbá van egy névelőtlen alak is. Ezek használatához, tipológiai egybevetéséhez kevés a felsorolásos definíció.

9.3. A mondatbeli szerepet (93, 99) mondatrészi funkciónak szokás nevezni. Ezek alapján sem lehet egyértelműen meghatározni a szófajokat, mivel némelyik szófaj néhány mondatbeli funkcióban is felléphet, s ugyanannak a szófajnak többféle mondatbeli szerepe is lehet. Például a melléknevek és a számnévek a mondatban szerepelhetnek jelzőként, állítmányként, lehetnek ragtalanok, de felvehetik ugyanazokat a ragokat is. Vö.: *Volt szeretőm tizenhárom, szép és csúnya is. A tíz szép elhagyott, maradt három csúnya. Vettem nekik ruhát, hármat, divatosat, jól szabottakat.* A tárgyi funkcióban sem kötelező a *-t* rag, alanyi funkcióban pedig még a verbum finitum, sőt teljes mondat is állhat. Vö.: *Szeretnék szántani, hat ökröt hajtani. ↔ Tévedni emberi dolog. Gyalogolni jó. A „Világ proletárjai, egyesüljetek” jelszó volt. Az „eszik” egyes szám 3. személyű igealak jelen időben.*

9.4. Az osztenzív definíció demonstráción, bemutatáson alapul. Ezek a klasszikus nyelvtudomány „definíciói” rangra emelt igazi definíció nélküli szemléltető példái. Túlságosan elterjedt a magát „modern”-nek is nevező nyelvtudományban.

10. A melléknevek strukturalista definíciója. Kenesei (98) meghatározása szerint „a melléknevek határozókkal módosíthatók, továbbá megjelenhetnek főnevek előtt, valamint névszói állítmányokban. Ez tehát három különböző környezet, amely egyértelműen jellemző egy szóosztályra”. Ez nagyjából így is van. A probléma csak az, hogy ez a definíció általános nyelvészeti szempontból nem kompatibilis (a franciában például általában csak a főnevek után állnak, a lengyelben terminológiai elnevezésekben [*Uniwersytet Warszawski*] állnak a főnevek után), a magyarban pedig a melléknevek a főnevek után is állhatnak, a főnevek előtt pedig mellékneveken kívül más szófajok (névelők, számnévek, egy másik főnév, ige is megjelenhetnek. Vö.: *a fiú könyve, tiszteletdíj nélkül vállalt fellépést.* A határozókkal csak a fokozható melléknevek módosíthatók (*Ez az a nagyon erős súlyemelő. – *Ez az a nagyon szegedi vonat*). Az állítmánykiegészítői funkciójával nemcsak az a probléma, amire Kenesei is utal, hogy itt főnevek is szerepelhetnek, hanem az is, hogy nem minden melléknév használható ebben a funkcióban: *Ez szegedi vonat. Ez egy szegedi vonat. – *Ez vonat szegedi. *Ez egy vonat szegedi.* De: *Ez a szegedi vonat. – Ez a vonat szegedi és nem debreceni.*

Minden szófaj vonatkozásában olyan definíciót kell találnunk, amely egy szófaj szinte valamennyi tagjára érvényes, és általános nyelvészeti szempontból is kompatibilis.

11. Kipp-kopp és a szófajok kompatibilis meghatározása. Rebi unokám, amikor beszélni tanult, a *kipp-kopp* hangutánzó szót használta igei jelentésben, amikor meghallotta, hogy az utcán jön mögötte vki. De ez a szó jelölte pár hónapig a *cipőt* is, valamint azt is, hogy *'vesd le a cipőt'* és *'húzd fel a cipőt'*. Sőt egyszer az is előfordult, hogy a kis etetőasztal és a karosszék közé szorult a lába, amikor felemelve be akartam ültetni, és ekkor sírósan keseregve kiáltotta: *Kipp-kopp!*, ami itt azt jelentette *'Beszorult az egyik lábam a szék és az asztal közé, nagyon fáj, szabadítsd ki!'* Körülbelül így működik az amorfnak nevezett nyelvek rendszere is. Ez a kis példa azt bizonyítja, hogy a szófajok meghatározásában a döntő azok kategoriális szófaji szemantikai jelentése, amely egy szófaj minden tagjában jelen van. Vö.: A nyelvtanban a főnév az, amely *ki?*, *mi?* kérdésre felel. Más szóval a főnevek szófaji kategoriális jelentése a szavak szemantikai viszonyain alapuló *'tárgyasság, предметность, thingness, Gegenständlichkeit'*.

SZAKIRODALOM

- Ахманова О. С. 1966. *Словар лингвистических терминов*. Москва, Советская энциклопедия.
- Baranov A. N. és Dobrovolskij D. O. (ed.) 1996. *English–Russian Dictionary of Linguistics and semiotics*. About 8000 terms. Volume I. Moscow, Pomowski & Partner.
- Bußmann, Hadumod 1990. *Lexikon der Sprachwissenschaft*, 2., völlig neu bearbeitete Auflage, Stuttgart, Körner.
- Bühler K. 1934. *Sprachtheorie*. Jena.
- Conrad, Rudi (Hrsg.) 1985. *Lexikon sprachwissenschaftlicher Termini*. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. (ÚMNY.) Bp.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Kis-Erős Ferenc 1915. *A magyar nyelv rendszeresen vizsgálva*. Budapest.
- Herbst, Thomas–Stoll, Rita–Westermayr, Rudolf 1991. *Terminologie der Sprachbeschreibung*: ein Lehrbuch für das Anglistikstudium. 1. Aufl. Hueber, Düsseldorf.
- Kenesei István 2000. Szavak, szófajok, toldalékok. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan*. 3. kötet, Morfológia. Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc 1999. *Jelentélmélet*. Corvina.
- Morris Ch. W. 1938. *Foundations of the theory of signs*. Chicago.
- Ogden C. K.–Richards I. A. 1933. *The meaning of meaning*. New York.
- Pete István 1997a. Az inkorporáció kérdéséről a magyarban. *Nyr.* 121: 62–71.
- Pete István 1997b. A szóképzés kompozicionális jellegéről. *Nyr.* 121: 470–5.
- Pete István, 1999. A szó szerkezeti és derivációs elemzése. *Nyr.* 123: 483–95.
- Pete István 2000. Szófajaink rendszere és hierarchiája. *MNY.* 124: 257–72.
- Richards, Jack–Platt, John–Weber, Heidi 1985. *Longman Dictionary of Applied Linguistics*, Essex, England.
- Searle J. R. 1969. *Speech acts. An essay in the philosophy of language*. Cambridge.
- Тестелец Я. Г. 2001. *Введение в общий синтаксис*. Москва, Российский государственный университет.
- Tompa József 1948. *Magyar nyelvismeret*. Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Trask R. L. 1993. *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*, Routledge, London and New York.
- Ярцева В. Н. (Гл. ред.) 1990. *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва, „Советская энциклопедия”.

Pete István

SUMMARY

Pete, István

Structural and structuralist linguistics

The terms *structural*, *structuralist*, *structuralistic* (German: *strukturelle*, *strukturelle*, *strukturelle* [*Sprachwissenschaft*]) are all derived from *structuralism* and are, for the most part, used synonymously nowadays. Structuralism views the grammar of a language as a system of syntagmatic, paradigmatic, derivational, hierarchical, communicative, semantic and connotative (stylistic, emotive, expressive), interpersonal (affective, attitudinal), and ideological relations. The term *structuralism* is associated in Europe with the work of Ferdinand de Saussure, and in America with that of Leonard Bloomfield and his followers. The American structuralists (or ‘post-Bloomfieldians’) held an extremely narrow view of the system of relations in languages. They emphasised formal features of languages and excluded meaning from the analysis (cf. Roman Jakobson’s dictum *Linguistics without meaning is meaningless*). There are *unilateral*, *bilateral*, *trilateral*, *tetralateral* and *pentalateral* descriptions of languages. The unilateral approach to a system of relations is a *structuralist* view; the multilateral approach, however, is a *structural* view.